

Nørreport i Ribe – et forsvundet vartegn for byen

Af Per Kristian Madsen

1. Theophilus Hansens tegning fra 1836

Udgangspunktet for denne artikel er en nyerhvervelse til Den antikvariske Samling i Ribe. På en antikmesse købte museet i august 1991 en tegning med motiv fra Ribe, som man har vidst blev lavet i byen for 156 år siden, men i øvrigt havde anset for tabt. Tegningen (fig. 1) er udført med blyant på et brugt ark papir, som måler 21,3 × 32,7 cm. Den fremtræder temmelig afbleget og trænger til konservering. Blandt andet har den, før den blev monteret på pap, været udsat for en ombøjning i sin højre side. Forneden til venstre er den dateret »26. August 1836« og signeret med arkitekten Theophilus Hansens (1813-1891) sammenskrevne initialer (1).

Motivet er Ribes murede Nørreport med tilgrænsende huse, broen over åen og ydermøllen med dens vandhjul. I dag ser dette udsnit af købstaden anderledes ud (fig. 2), men vender vi os til Theophilus Hansens tegning, kan vi med undtagelse af selve portbygningen genfinde mange af dens detaljer i dagens bybillede, omend selvfølgelig meget ændrede. Væk er også de to murede piller med deres svungne flankemure ved broens østre ende, men lignende piller kan i dag ses andetsteds i byen, f.eks. ved indkørslen til Sct. Catharinæ kirke.

Theophilus Hansen har kunnet sin perspektivlære. Fra et ret lavt sigtepunkt viser han i et bredt udsnit kigget ind igennem den spidsbuede portåbning. Det

må være ret tidligt om formiddagen, for solen danner skygge fra venstre, dvs. fra sydøst, hen over husenes nordfacader og på portens nederste del. Selve portrummet henligger i en halvtone, antagelig fordi den facade, som skimtes gennem den, tænkes at kaste lyset tilbage. Det pågældende hus svarer til det nuværende Nederdammen 36, ud for hvis fire midterste fag porten stod ifølge Ribe-historikeren J. Kinch. En tilsvarende placering er vist på P.C. von Rønners opmålte kort over Ribe fra 1797 (fig. 3). På et tegnet prospekt af Ribe set fra nordøst i 1757, der i dag findes i det såkaldte Frederik den Femtes Atlas, rager Nørreports gavl op over byens tage (fig. 4), stort set svarende til tegningen, som er anvendt i Pontoppidans Danske Atlas, også den fra 1757. Det kan ikke udelukkes, at især den sidste tegner har set grundigt på det ældste Ribe-prospekt, Braun og Hogenbergs fra 1598 (fig. 5) (2). Også her markerer Nørreport sig, men interessant nok kan det se ud til, at porten dengang ikke bare havde en høj trappegavl, men måske også et par trekantkviste? Fælles for de nævnte billedkilder er, at de kun giver en vag fornemmelse af, hvordan porten egentlig så ud, og trods den sikkert korrekte placering på Rønners kort, supplerer Theophilus Hansens tegning også desangående.

Han viser nemlig mellem bindingsværkshuset Nederdammen 36 og den murede port en lille trædør, som sikkert har været en smutvej for gående på tids-

Fig. 1. Theophilus Hansen: Nørreport i Ribe, tegning, blyant på papir (21,3 × 32,7 cm). Dateret »26. August 1836«, signeret med monogram. Den antikvariske Samling, mus. nr. ASR 987 × 1. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

punkter, hvor selve porten stod lukket. Hvor længe man i Ribe vedblev med om aftenen at låse byen af, er uvist, og portfløje ses ikke på denne tegning.

Hvis Theophilus Hansens tegning i øvrigt har virket bekendt på læseren, er der gode grunde til det, nemlig maleren Jørgen Roeds (1808-88) omtrent identiske fremstillinger af samme motiv. Oftest gengivet er vel Roeds radering fra 1854 (fig. 6), som i forenklet form

bygger på hans endnu bevarede tegning signeret »J. R. Ribe den 1. Septbr. 1841« (fig. 7).

Forbindelsen mellem Roed, Ribe, Theophilus Hansen, Nørreport og Ydermøllen er i det hele taget ganske velbelyst (3), men alligevel kan den genfundne tegning bidrage til at afrunde vores viden. Foruden at den er den ældste sikre afbildning af den middelalderlige Nørreport og dermed en kilde til Ribes topografi og

Fig. 2.a. Overdammens østlige ende, dér hvor Nørreport stod til 1843 ud for det nuværende »Hotel Postgården«. Foto: Per Kristian Madsen november 1991.

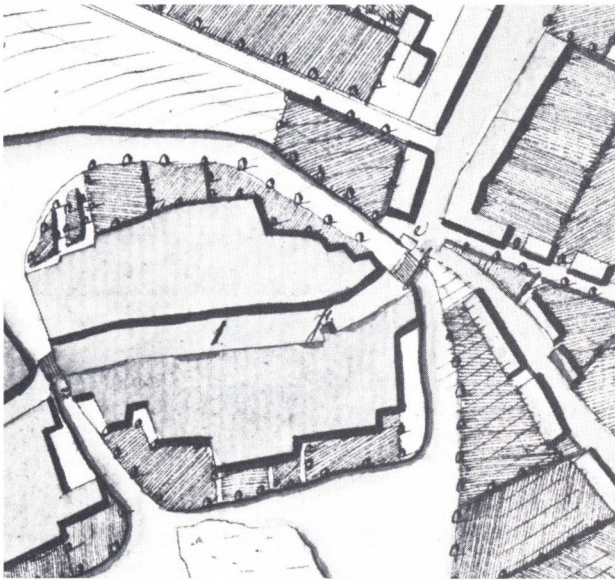

Fig. 3. P. C. v. Rønners opmålte kort over Ribe fra 1797, udsnit med acciseboden (e) og Nørreport (f). Foto efter original i Rigsarkivet.

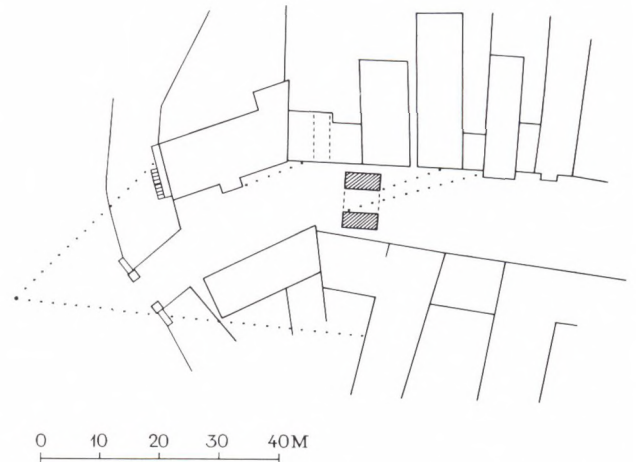
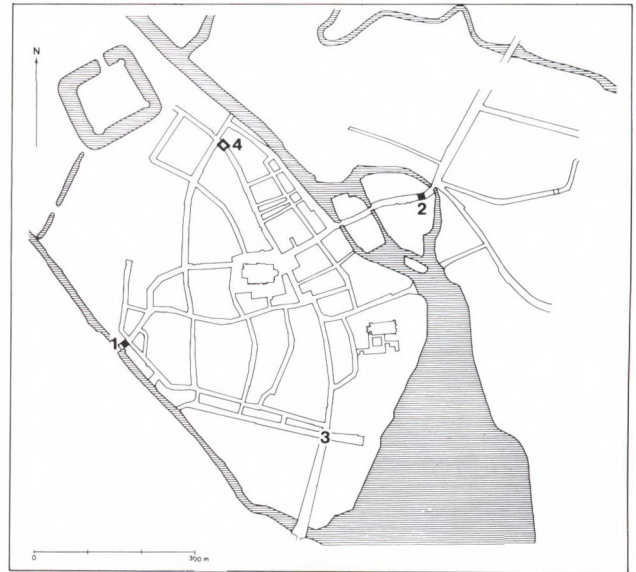

Fig. 2.b. Kort over Ribe efter Ingrid Nielsen 1984 (1: Sønderport. 2: Nørreport. 3: Omtrentlig placering af Sct. Mikkels port. 4: Pillesport) samt udsnit deraf med angivelse af Nørreport og de tilstødende matrikler. Udsnittet er efter forlæg af H. H. Engqvist på grundlag af brandtaksationerne 1801-36 og fig. 1. Sigtelinierne for Hansens tegning er prikket ind. Tegning: Aage Andersen.

66

L. em. 1757. D. Carline. 1757. 3. 1757.

af Ribe
1757.

L. 1757. 1757. 1757. 1757.

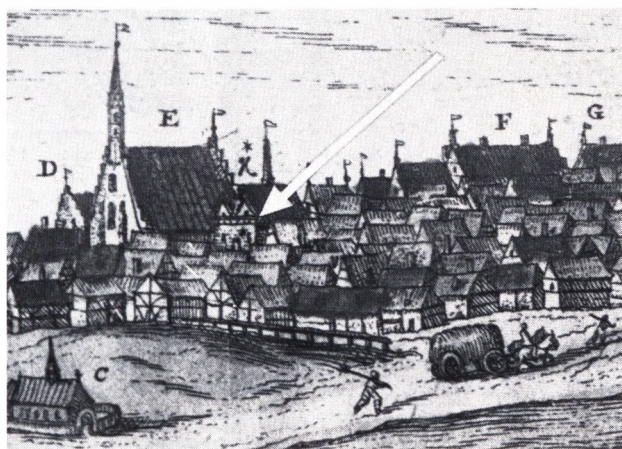

Fig. 4. Tegnet prospekt af Ribe fra nordøst 1757. Nørreport ses som nr. 8. Frederik den Femtes Atlas, bind 35, nr. 99. Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedsamlingen.

Fig. 5. Udsnit af Braun og Hogenbergs prospekt af Ribe, Köln 1598. Nørreport er ikke betegnet, men er her fremhævet ved en indføjte pil. Dens takkede gavl kan se ud til at være forsynet med et par kviste. Den antikvariske Samling.

bygningshistorie, hvilket skal nærmere behandles til slut i artiklen, indtager den en plads i et mindre afsnit af den danske guldalderkunst. I 1836 opholdt Jørgen Roed sig i byen i godt to måneder for at gøre studier af Ribe domkirke med henblik på at deltage i den køben-

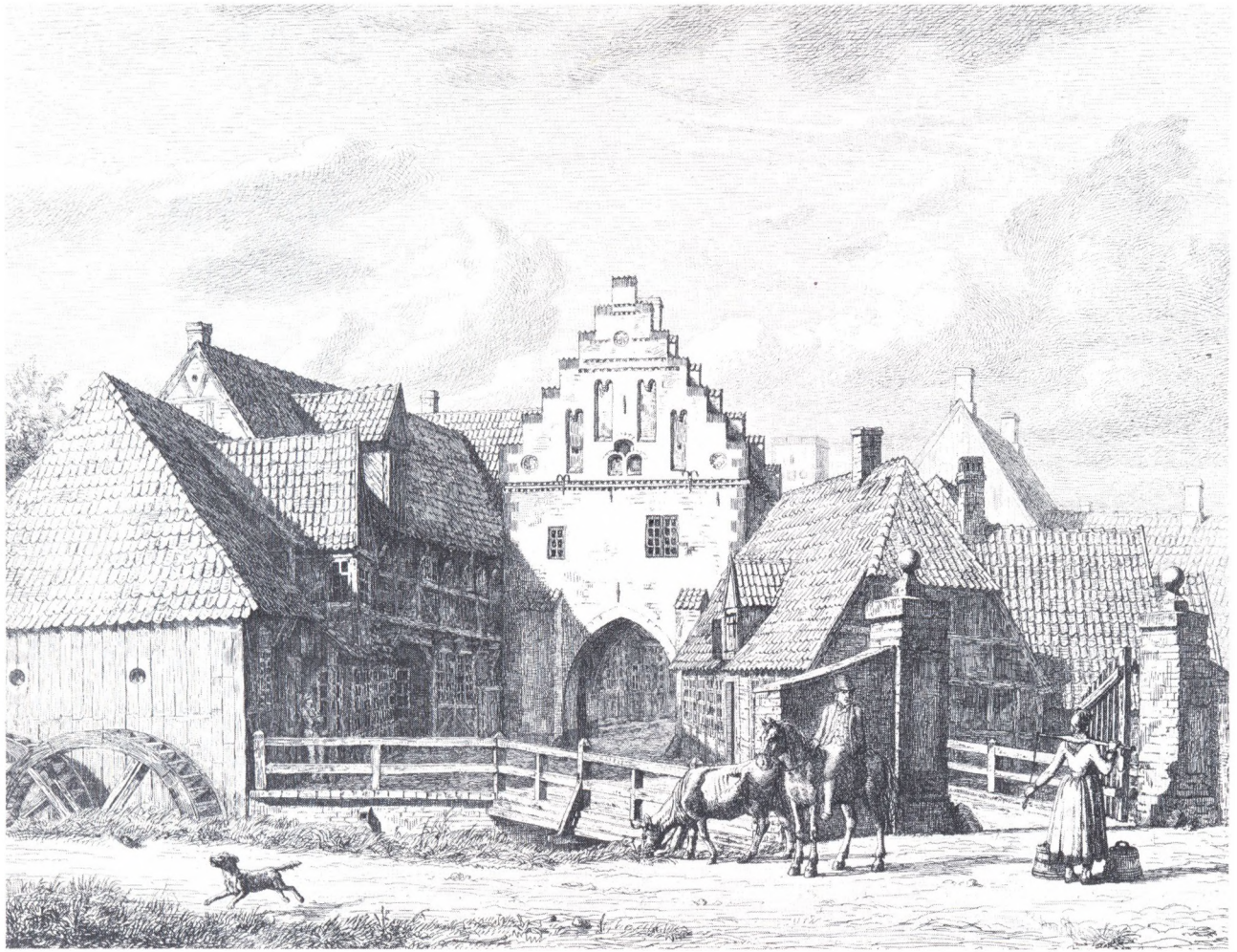

Fig. 6. Jørgen Roed: Nørreport i Ribe, radering, signeret og dateret 1854. 18,8 × 24 cm. Den antikvariske Samling, mus. nr. 29.

havnske kunstforenings præmiekonkurrence for 1836 om et maleri af Ribe domkirke (fig. 8). Om han måske også interesserede sig for Nørreport allerede på den tid, vides ikke. Hverken hans bevarede tegninger eller

brevene fra perioden vidner derom (4). En tilsyneladende sikkert overleveret tradition fortæller imidlertid, at Roed ikke blot boede på Ydermøllen under en del af sit ophold, men at han også siden hen holdt fast ved sit

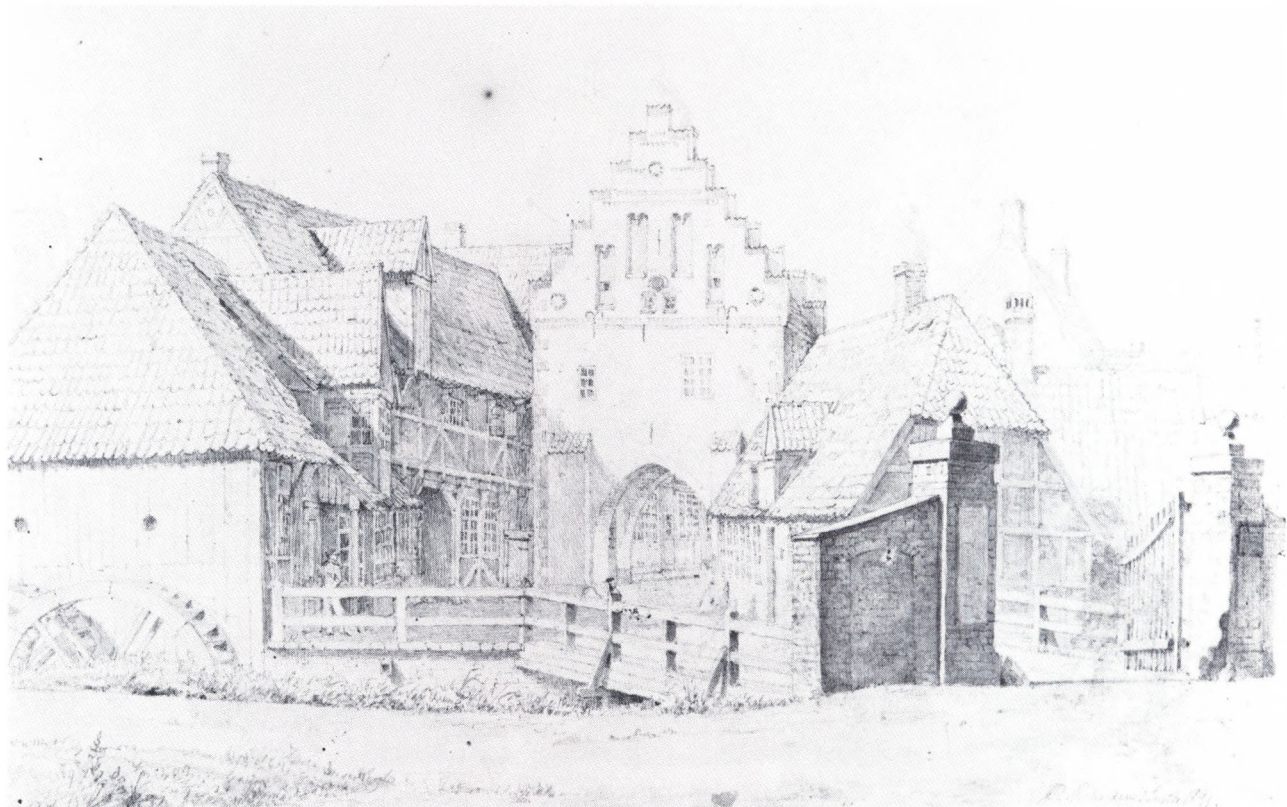

Fig. 7. Jørgen Roed: Nørreport i Ribe, blyant, pensel, grå lavering på papir, signeret og dateret »Ribe den 1. September 1841«. 16,4 × 24 cm. Kobberstiksamlingen td 667,8.

venskab med familien på møllen. Således udførte han i 1875 et posthumt maleri af et af dens fremtrædende medlemmer, et billede, som siden er kommet i Ribe Kunstmuseums eje (5).

At Nørreport med omgivelser givet interesserede Roed senere i 1836, fremgår af Theophilus Hansens dagbog, hvor det under datoen 9. dec. 1836 hedder: »Roed besøgte mig og laante min Tegning af Ribe

Stadsport« (6). Da Sønderport forlængst var nedrevet i 1836, må det her dreje sig om Nørreport, og sandsynligvis er der tale om netop Den antikvariske Samlings nyerhvervede tegning (fig. 1).

Roeds besøg fandt sted i København, hvor både han og Theophilus Hansen opholdt sig, efter at de havde tilbragt en måneds tid sammen i Ribe om sommeren. Hansen kom til Ribe den 18. august ifølge Roeds omta-

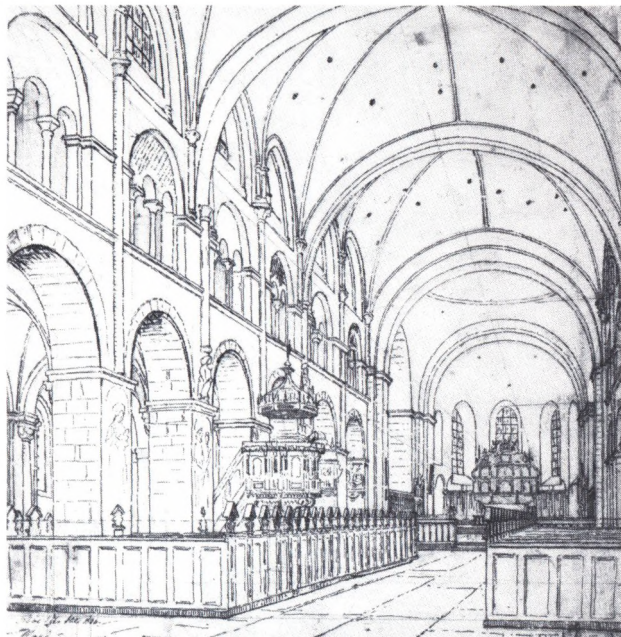

Fig. 8. Jørgen Roed: Det indre af Ribe domkirke, blyant, pen, sort blæk på papir, signeret og dateret »Ribe 1ste juli 1836«. 19 × 18 cm. Kobberstiks-samlingen td. 667.7.

le af ham i et af sine breve, og også han tegnede domkirkens indre, men i modsætning til Roed i stramt, skolet centralperspektiv. På tegningen ses hans sammenskrevne forbogstaver på samme måde som på tegningen af Nørreport (fig. 9). Han opmålte desuden bl.a. domkirkens søndre tværskibsportal – Kathoveddøren – en af vore fineste arkitekturtegninger, og benyttet af Jacob Helms i værket om Ribe domkirke fra 1870 (7). Sammen udforskede de to kunstnere kirken, inspireret af kunsthistorieprofessoren N. L. Høyen, der som den første havde set og beskrevet kirken i 1830 i dens daværende, ret miserable tilstand. Høyen ønske-

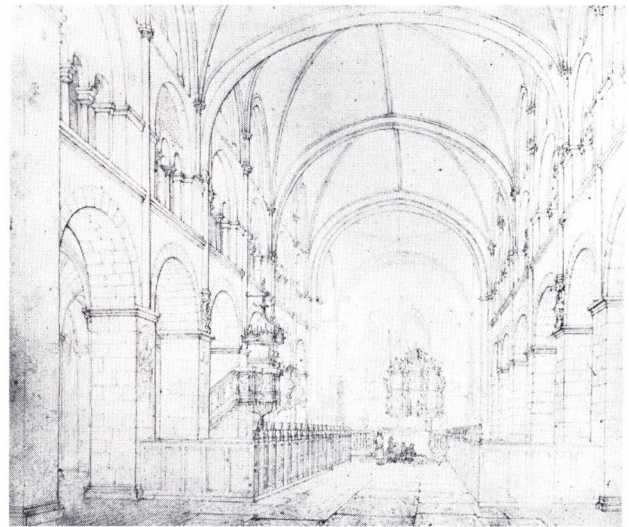

Fig. 9. Theophilus Hansen: Det indre af Ribe domkirke, blyant på papir, signeret med monogram, udateret (1836). Mon det er en arkæologisk udgravning, der går for sig i korsskæringen, måske Roed og Hansen i arbejde? Den genealogiske scene viser næppe kastning af en grav – begravelse i Ribe domkirke blev forbudt i 1795, og i 1805 afskaffede man overalt muligheden for at blive jordet inde i kirkerne. Nationalmuseet, 2. afd., antikvarisk-topografisk arkiv.

de kirkens forfald afbødet ved en restaurering, og det var for at skabe den fornødne opmærksomhed om sagen, at han havde ladet Kunstforeningen gøre Ribe domkirke til genstand for året 1836's konkurrence. Vinder af denne blev Jørgen Roed.

Nu – Hansen tegnede altså Nørreport, og Roed lånte tegningen, men fik den måske aldrig leveret tilbage. Juli 1837 rejste Roed til Italien, hvor han blev til hen på året 1841. Theophilus Hansen fik på baggrund af sine arbejder fra Ribe til opgave at projektere en restaurering af Ribe domkirke. Hans forslag blev imidlertid ikke fulgt, og i foråret 1838 drog han på en stu-

Fig. 10. Peder Ussing: Nørreport i Ribe, olie på pap, signeret og dateret 1838 (27 × 37 cm). Ribe Kunstmuseum, inv. nr. 260.

dierejse sydpå, der endte med at føre ham til Athen, hvor han snart fik nok at gøre med opførelsen af den nye græske stats hovedstad. Hjem til Danmark kom han ikke, men skabte sig via sine arbejder i Athen og ikke mindst Wien en strålende karriere.

Villads Villadsen har i sin bog om de to kunstneres Ribe-ophold formodet, at Roed muligvis slet ikke var i Ribe i 1841, men at han lagde Hansens tegning til grund for sin egen og dermed for raderingen fra 1854

(8). Derimod anså Knud Voss Roeds Nørreportstegning for uproblematisk i den henseende, idet han lod den stå som det sidste karakterfulde arkitekturstudie fra Roeds hånd, skabt straks efter at Roed kom hjem fra Italien (9).

Det er vel i virkeligheden også det mest sandsynlige, og kunstnerens forbindelse med familien Møller taler også derfor – vidste vi blot, om Roed lagde vejen hjem over Ribe. Hvorfor skulle Roed i øvrigt overhovedet

lave en aftegning – ønskede han i 1841 at udsende en radering, kunne han have lavet denne direkte efter forlæg af Hansen, og hvorfor skulle han opfinde en mistænkeligt forkert datering til 1841, når han jo blot kunne have skrevet det umiddelbart overbevisende 1836? En færdiggørelse af en ældre tegning fra netop dette år er vel en nok så sandsynlig mulighed – eller også har Roed skrevet galt årstal ved et uheld, selv om en fejl af den størrelsesorden forekommer urimelig (10).

Disse og andre tilsvarende ræsonnementer kan nok sandsynliggøre, men ikke bevise, at Roed har lavet sin tegning på stedet. Det vigtigste argument må bygge på en sammenligning af de to tegninger i detaljen. Anklage nogen af dem for at være ukorrekt kan man ikke. En vis kontrol er der i den lokale Ribe-kunstner Peder Ussings (1785-1872) tilsvarende maleri fra 1838 af Nørreport med nærmeste omgivelser (fig. 10) – Ussing kan blot have været inspireret af Theophilus Hansen, som han i bogstaveligste forstand havde mulighed for at kigge over skulderen i august 1836.

Nørreport blev revet ned 1843, fordi den spærrede for færdslen (10), og Ussings to senere gentagelser af motivet i større format (fig. 11-12) rummer flere og anderledes detaljer end det ældste billede. I sine senere kompositioner kan Ussing desuden meget vel have været influeret af Roeds opfattelse fra 1841/1854. Roeds stik var uden tvivl kendt i Ribe straks fra dets fremkomst. Det her som fig. 6 gengivne eksemplar af det indgik nemlig allerede som museumsnummer 29 i Den antikvariske Samling, stiftet den 20. december 1855.

Når man konfronterer de to tegninger, Hansens (fig. 1) og Roeds (fig. 7), er det slående, hvorledes et par forskellige kunstneriske opfattelser markerer sig – ganske som i de samme kunstners gengivelser af domkirken indre (fig. 8-9). Lysindfaldet og afskæringen er

nær det samme, men i modsætning til Hansen ser Roed motivet fra et standpunkt længere til højre, og antagelig stod han op, mens han tegnede.

Perspektivforkortningen især i den komplicerede masse af bygningskroppe inden for bropillerne til højre er stærkere, ligesom bygningerne i det hele taget rejser sig højere og slankere, bl.a. på grund af den mere gennemarbejdede forgrund. Hansen har givet været i vanskeligheder her, hvad blandt andet den pygmæagtige tyrekalv med sin vogterdreng foran portpillen lader ane. Træet han viser midt i billedet, stod der sikkert, men tjener i øvrigt til at skabe dybde. Men når Roed dels fjerner det, dels – og på trods heraf – langt bedre får skabt rum foran selve Nørreport ved i sit perspektiv at forskyde trægelænderet nedad og til venstre, understreger det hans plastiske greb om motivets bredde, ligesom i domkirke-interiøret (fig. 8). Synslinien går diagonalt ind i billedet og mødes med rækken af huse parallelt med dets billedplan. Hovedresultatet er, at selve Nørreport fremhæves som billedets væsentligste element, hvor den hos Hansen – måske i bedre overensstemmelse med virkeligheden – i højere grad omslutes af byens huse.

Trods skyggen, som tostokværkshuset umiddelbart foran porten til venstre henligger i, redegør Hansen omhyggeligt for dets bindingsværkskonstruktion. Mens knægtene i den nederste række under etagefremspringet er ensartede og sikkert må være af »Ribetype« med lige forside, som det især kendes i tiden omkring 1600, er den øverste række mere blandet. Antagelig er der tale om, at huset har udstikkende bjælkeender, og at knægtene derunder er af den gotisk prægede type med fint buet forside. Især gælder dette den knægt, der sidder helt fremme ved portens hjørne (12). Den pågældende ejendom, i dag »Hotel Postgården«, består mod vest af et 10 fag langt gavlhus af typen fra

Fig. 11. Peder Ussing: Nørreport i Ribe, olie på lærred, usigneret og udateret. (62 × 97 cm). Den antikvariske Samling, mus. nr. 8178.

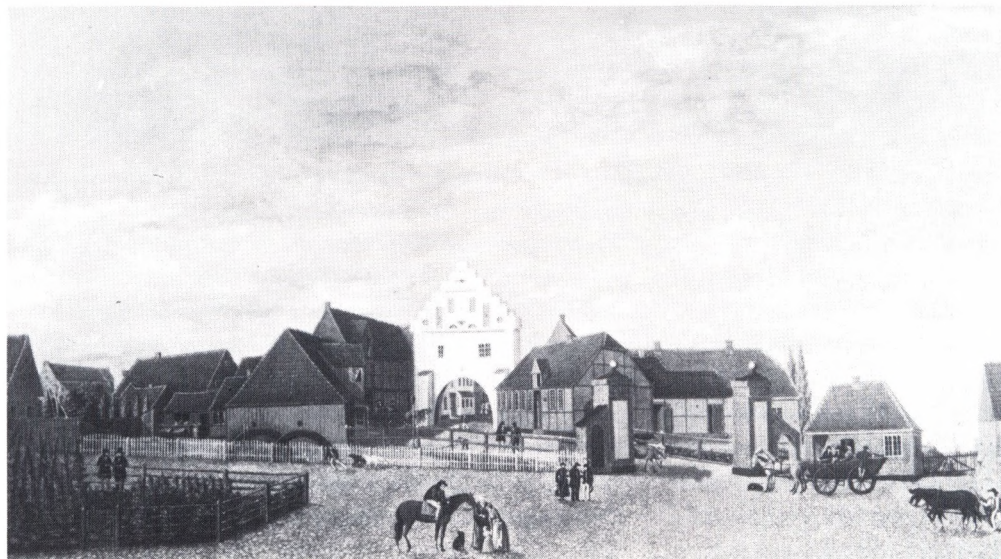

Fig. 12. Peder Ussing: Gamle Nørreport i Ribe, olie på lærred, signeret og dateret 1860. (61,3 × 90,5 cm). Ribe Kunstmuseum, inv. nr. 243.

ca. 1580-1600, af hvilket tagrygningen ses bag portbygningen til venstre på fig. 1. Øst for gavlhuset ligger fra vest mod øst først et trefags, smalt langhus og dernæst et firefags, bredere langhus med port. Begge har højstolper i den delvist bevarede gårdside, mens hele ejendommens gadeside i dag fremtræder grundmuret og pudset. De trekantede knægte i understokværket i langhusdelens gadeside, som ses på fig. 1, tyder på, at disse bygningsdele næppe er tidligere end ca. 1570, og forekomsten af den ældre, gotiske knægttype i overstokværket er altså et eksempel på genbrug af ældre materialer. På samme måde er der formentlig genanvendt tømmer i tagværket over langhusdelen af Nederdammen 36.

Det er tilmed sandsynligt, at der virkelig har siddet sådanne knægte af senmiddelalderlig type i huse på Dammen. Dette område blev jo ikke ramt af bybranden 1580, og rummer derfor ganske mange ældre træk, således som det tid efter anden er dokumenteret ved forskellige bygningsarkæologiske undersøgelser (13). Theophilus Hansen har her lavet den ældst kendte gengivelse af Ribe-bindingsværk.

Vender vi os igen til sammenligningen med kollegaen Jørgen Roed, er det afgørende for opfattelsen af dennes kunstneriske greb om motivet at lægge mærke til den lille drejning af porthuset. Han skyder dette frem imod beskueren, mens Hansen lader Nørreports facade følge billedplanet. Denne bevidste og anderledes opfattelse må forudsætte, at Roed faktisk arbejdede på stedet. Skønt han havde været der i 1836, forekommer det utroligt, hvis han i 1841 efter fire år i Italien skulle kunne dreje Hansens ret flade tegning så afgørende i retning af det plastiske uden netop at have motivet direkte for øje. Med nogen ret kan man minde om, hvad der almindeligvis gælder forholdet mellem skitse og færdigt værk i guldalderkunsten. Hvor nemlig

skitsen som oftest er levende og umiddelbar, præges det endelige maleri af atelierets tørhed. Af denne er der intet i Roeds tegning.

Et par detaljer er enten ændret eller kommet til hos Roed. Husfacaderne til venstre er mere skematisk gengivne i modsætning til Hansens arkitekturredegørelse. På huset op til porten står en luge åben i andet stokværk, mens den hos Hansen er lukket. Inde i portrummet skimtes til venstre noget, der kan minde om en opslået gitterport, og husfacaden, der ses gennem portåbningen, er drejet mod beskueren. Årstallet midt på portens gavl er hos Hansen (1)823, mens Roed, når man ser det i lup, har 1828. På Ussings ældste maleri fra 1838 og på det udaterede (fig. 10-11) ses i øvrigt slet ingen tal, mens det fra 1860 (fig. 12) bærer året 1843, utvivlsomt for at mindes portens nedrivning. Den ændrede synsvinkel har givet Roed plads til et par ekstra tagflader i billedets højre side, en skorsten samt den nordre murede pille. Tillige ses en hel del mere af portbygningens bortvendte vestre gavltakker, og næsten helt skjult anes domkirkens Borgertårn. Om man rent faktisk har kunnet se dette under den valgte vinkel, er dog vist et åbent spørgsmål. Når Roed i raderingen 1854 (fig. 6) trækker tårnet yderligere frem, må det være for at tydeliggøre dette Ribe-vartegn – som hans samtid i øvrigt ikke satte særlig højt, men som man kunne se på bl.a. hans billeder af domkirkens ydre fra 1836. Raderingen, og ikke mindst tårnet, er i det hele taget langt fra så intens som tegningen, hvis plastiske opbygning er forsvundet.

Ud fra disse iagttagelser må Roeds tegning ses som et selvstændigt værk, mens Hansen med sin nu fundne tegning får æren af dels at have »opfundet« motivet, dels at have givet den ældst kendte og sikkert meget pålidelige egentlige fremstilling af Nørreport i Ribe, omend den som kunstværk betragtet overgås af

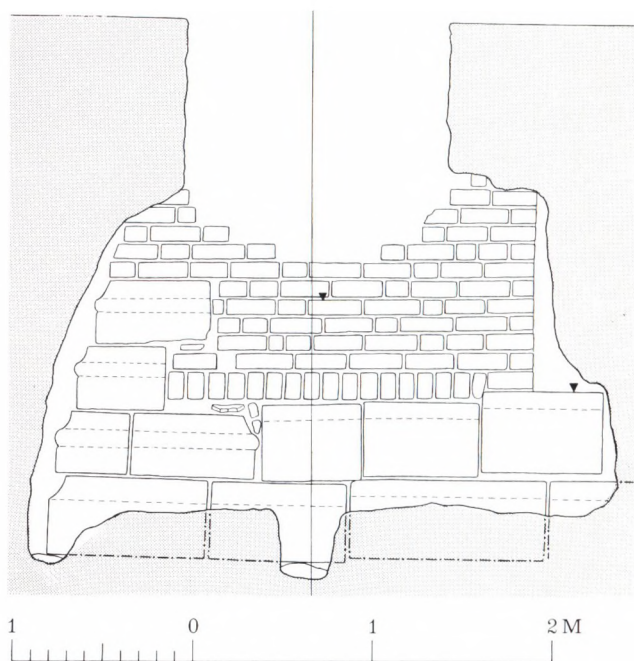
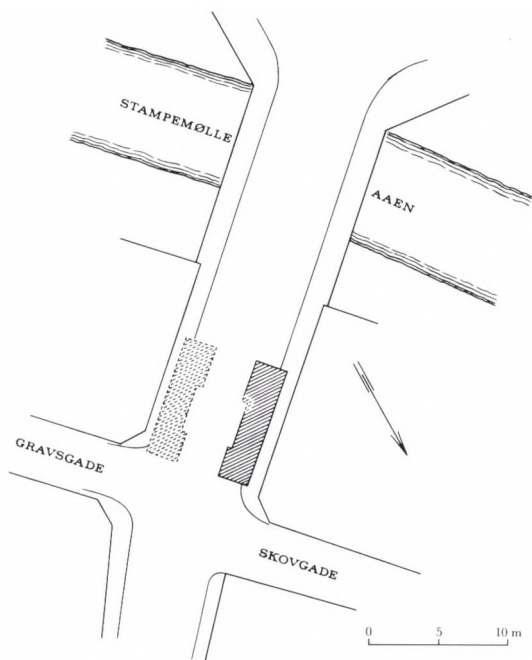

Fig. 13. Søndersport i Ribe, udsnit af byplan med portens placering. Dens vestre side blev undersøgt i 1978, den østre påvist i 1984, og den jorddækkede ruin er nu fredet. Tillige ses en opstalt af den vestre sides sydlige facade. Kvadrerne i murværket er genanvendte, og Søndersport kan ikke med sikkerhed siges at have haft en lignende udformning af hjørnerne som Nørreport. Opmåling: Ole Videbæk. Tegning: Aage Andersen. (Efter Bencard 1979).

Roeds arbejde. Imidlertid var ikke mindst Theophilus Hansens arbejder i Ribe med til at åbne den daværende offentligheds øjne for byens middelalderlige bygningskunst, så lad os til slut se på tegningen i denne sammenhæng.

2. Middelalderens Nørreport, datering og funktion

Datering

En port, kaldet »Stenporten«, ved den nordlige – eller i forhold til verdenshjørnerne egentlig den østlige – ende af Dammen er nævnt første gang 1314 (14). Fremhævelsen af dens konstruktion kan skyldes, at den endnu

var den eneste murede byport i Ribe, og sandsynligvis har behovet for en portbygning på dette sted til markering af byens hovedindgang fra nord gjort sig gældende allerede hurtigt efter anlæggelsen af dæmningen tværs over åen ved 1200-årenes midte (15).

Søndersport er den eneste af byens i alt fire porte, der er gjort til genstand for arkæologiske undersøgelser. Af disse fremgik, at Søndersport var en svær grundmuret teglbygning i stil med Nørreport, som vi ser den på tegningerne (fig. 13). I de fremdragne rester af Søndersports murværk indgik bygningssten, der oprindeligt har været tiltænkt en romansk kirkebygning. Fremfor at

opfatte disse stykker som overskudsmateriale fra byggepladsen, og dermed som et grundlag for en forholdsvis tidlig datering af porten, er det som påpeget andetsteds, lige så sandsynligt, at der er tale om genanvendte sten, der er blevet frigjort ved et ombygningsarbejde i en af byens kirker (16). Dateringen af Sønderport er dermed indtil videre lige så uvis som Nørreports, for spørgsmålet er, om den bygning, Hansen, Ussing og Roed skildrede, og som blev nedrevet 1843 af hensyn til trafikken, helt eller delvist gik tilbage til før 1314.

Ombygninger kan have ændret meget på porten gennem tiden, og umiddelbart virker trappegavlen med dens blændingsdekoration ganske sen. Blændinger med en kort hængestav ses i 1500-årenes teglarkitektur, f.eks. på det nedrevne stenhus »Budolfi« i Viborg og på flere herregårdsbygninger. Derimod minder portgavlen ikke om gavlene på det middelalderlige rådhus i Ribe (17).

Ifølge Kinch oplyser byens regnskaber i 1571, at en reparation på Nørreport krævede ikke mindre end 9.500 mursten, som meget vel kan have medvirket til at ændre portens udtryk ved skalmuring, opførelse af stræbepiller og gavlkamme m.v. Arbejdet vides at have omfattet et helt nyt tagværk, som man dækkede med strå – en for en grundmuret byport noget usædvanlig tagdækning, men måske var der blot tale om en midlertidig afdækning. Byens brand 1580 har snart efter understreget det fornuftige i et hårdt tag (18).

Et sådant, vel af vingetegl, skimtes på Hansens og Roeds tegninger, som tillige begge to synes at gengive en bygning i blank mur, hvorimod Ussing maler den i fremtrædende kalkhvidt. Om porten var hvid i 1838, er i sig selv ligegyldigt, når det gælder dens middelalderlige udseende – og dog – hvis den var helt overkalket også i 1836 for ikke at sige i 1841, hvordan kunne så både Theophilus Hansen og Jørgen Roed vise kvader-

Fig. 14. Ribe Domkirkes vestfront med det store tårn, i tiden efter middelalderen kaldet Borgertårnet. Foto: Bengtson, Nationalmuseet, 2. afl., neg. nr. 60106.

sømmene i dens hjørner? At Roed blot tegnede af fra Hansen, tør vi vel se bort fra nu. De kan selvfølgelig begge bygge på nærmere undersøgelser af den stående bygning, eller de har, mere eller mindre uafhængigt af hinanden, digtet kvadrene på plads for at tilføre bygningen fornøden tyngde i den sort-hvide, tegnede udgave. Men så kan man lige så godt beskyldte Ussing for

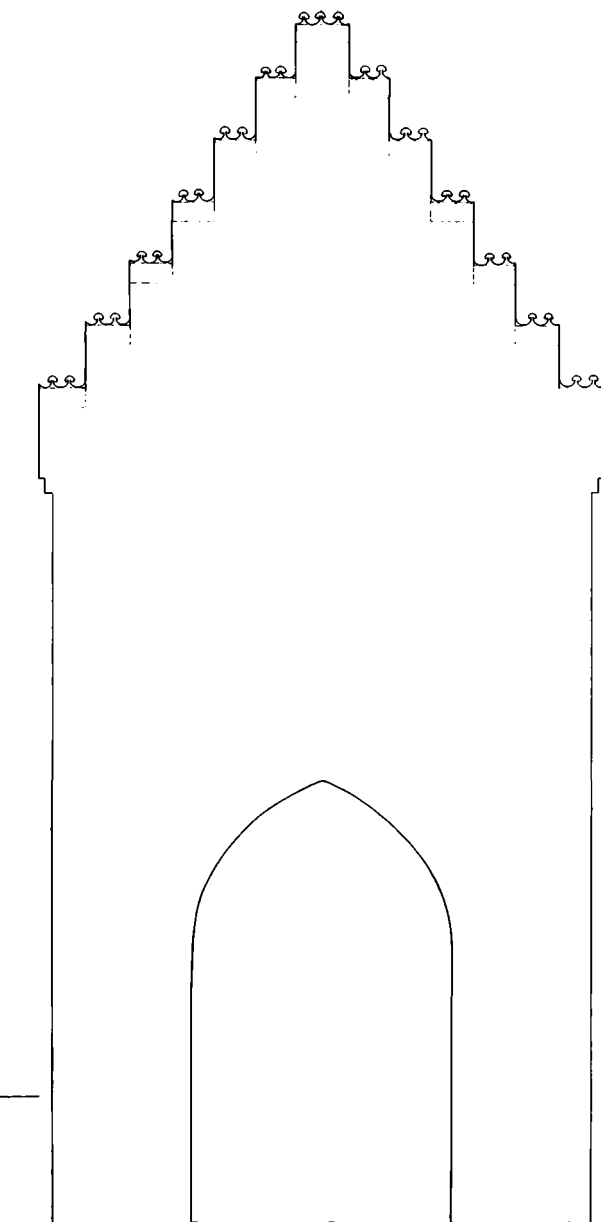
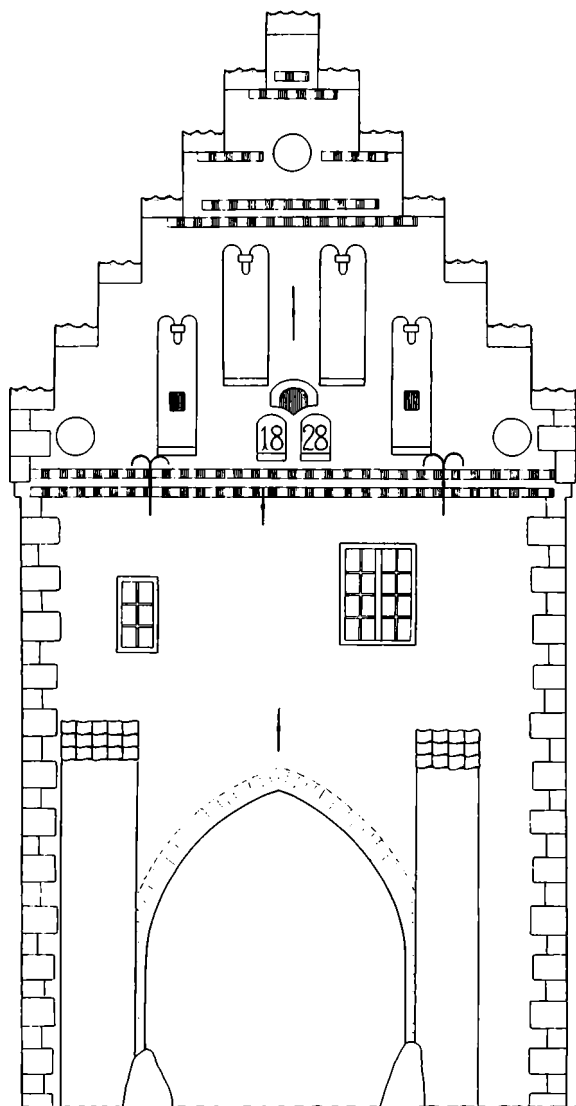

Fig. 15. Nørreport i Ribe, udtegnet efter Theophilus Hansens og Jørgen Roeds tegninger i et forsøg på at vise dens proportioner. Tillige er det antydnet, hvorledes porten kan have taget sig ud i forhold til et lavere liggende gadeniveau. Tegning: Aage Andersen.

at bruge kalkens farve som et tilsvarende kunstnerisk virkemiddel, og derved er vi lige vidt.

Tør vi tro på eksistensen af hjørnekvadrene, kan der som en parallel til disse peges på domkirkens borgertårn – forudsat at kvadrene ikke er sat ind ved en eftermiddelalderlig restaurering (fig. 14). Borgertårnet er opført efter sin mindre forgængers sammenstyrtning 1283 (19). Set i sammenhæng med omtalen af en stenport i 1314 kan den nedre del af Nørreport, som vi ser den på de to tegnede fremstillinger, være fra sidst i 1200-årene eller omkring 1300. I den forbindelse kan nævnes, at kong Erik Menved i 1294 skænker byen en eng, hvoraf indtægterne skal gå til byens forsvar (20).

Den spidsbuede portåbning modsiger ikke dette forslag, men på den anden side er en simpel spidsbue langt fra nok at datere på. Når buen i øvrigt virker lav på tegningerne, skyldes det med stor sandsynlighed, at gadeniveauet med tiden havde hævet sig.

Årsagen til, at man brød porten ned i 1843, var nemlig ifølge Kinch, at portåbningen med tiden var blevet for lav – ikke at den følte for smal. På tilsvarende vis var det nederste af Sønderport og det oprindelige gadeniveau i denne skjult et godt stykke under jorden (21). Et forsøg på at »trække« Nørreport ud af de foreliggende tegninger samt på grundlag heraf at antyde dens oprindelige proportioner er vist på fig. 15.

Af danske, bevarede byporte fra middelalderen er det kun Mølleporten i Stege (fig. 16), der med sin fladbuede åbning hører til i senmiddelalderen (22). Porten i Fåborg er helt ændret, og Flensborgs Nørreport er fra efter middelalderen. De porte af sten, der er omtalt eller kendes i afbildning fra flere byer, f.eks. København, Århus, Aalborg og Odense, har i flere tilfælde været berørt af arkæologiske undersøgelser, men nærmere besked om deres alder endelige udseende har vi ikke. Portene i Odense ses på Braun og Hogenbergs

Fig. 16. Mølleporten i Stege, opført i senmiddelalderen i munkesten, vekslende med kridt. Foto: Hude, år 1900, neg. nr. Hude 1116, Nationalmuseet, 2. afd., antikvarisk-topografisk arkiv.

prospekt af byen, og et par af dem minder om Nørreport i Ribe (fig. 17) (23).

I det nordtyske formodes Lübecks ældste teglmurede port, Burgtor, ved byens hovedindgang fra nord at være opført allerede i 1180-erne. Det drejer sig her om det endnu stående anlægs nedre dele, og om den »ro-

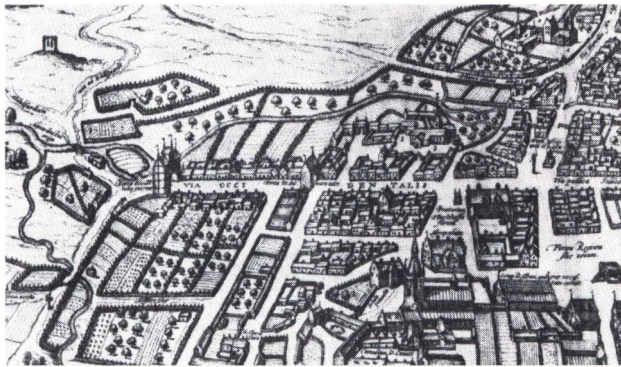

Fig. 17. Odense i Braun og Hogenbergs gengivelse fra 1593, udsnit af byens vestlige del med de to Vesterporte. Den inderste betegnes som »den indre Vesterport med mur udvendig«. *Civitates orbis terrarum*, bd. V, pl. 30, Köln 1598.

manske« rundbuede portåbning går så langt tilbage, er uvist. Det ældste murværk hidrører fra den borg, som eksisterede frem til 1200-årenes første del, hvor den afløstes af det nuværende Burgkloster. Endvidere har bl.a. dendrokronologiske undersøgelser af udgravede rester af Lübecks bymure ført til en formodning om, at der allerede ved 1200-årenes begyndelse blev rejst en teglstensmur om byen.

Skriftlige kilder vil vide, at det var den danske kong Valdemar Sejr, der i 1217 som Lübecks herre stod bag dette foretagende. Lübecks anden imponerende port, Holstentor, er opført mellem 1466 og -78, og den er med sine to fremtrædende, runde tårne, som indeholder kanonstillinger, enestående i Nordtyskland (24).

Blandt de mange bevarede byporte i tegl i de tyske byer langs Østersøens sydlige kyst er spidsbuen gennemgående. Den kan betegnes som en art byportens varemærke uden at være forbeholdt noget bestemt afsnit af senmiddelalderen (25). Portene i Visbys bymur af natursten er ligeledes spidsbuede, enten denne ud-

formning går tilbage til murens ældste skikkelse, som formodes være fra 1200-årenes anden del, eller skyldes senere ændringer. Over for Visby og lignende byer, der som Rostock havde 18 murede porte, eller den fineste af dem alle, Neubrandenburg, må Ribe træde tilbage. Som type findes der imidlertid paralleller til Nørreport i f.eks. Wismar, nemlig denne bys »Wassertor« (fig. 18) fra så sent som omkring 1460, mens den i 1938 stærkt restaurerede »Kuhtor« i Rostock formentlig giver et indtryk af, hvordan en muret port fra 1200-årenes anden del tog sig ud (26). I øvrigt gælder det, at de største hansestæder, bl.a. netop Rostock og Wismar, nøjedes med ret beskedne og nøgterne porthuse, hvorimod mindre betydningsfulde byer søgte at fremhæve sig selv ved større og rigt udsmykkede byporte. Neubrandenburg er her et eksempel, mens en anden tilsyneladende undtagelse, Holstentor i Lübeck, som nævnt er stærkt præget af ildvåbnenes indførelse (27).

Alt i alt skal man nok vare sig for at datere sådanne porte, og i dette tilfælde også Ribes Nørreport, alene ud fra stilistiske overvejelser (28). Men man kan vel gå så vidt som at hævde, at stenporten, der omtales i 1314, kan have udgjort grundstammen i den bygning, Theophilus Hansens tegning gengiver – altså en hypotetisk datering til slutningen af 1200-årene, som afviger noget fra Mogens Bencards forsigtigt fremførte forslag om, at Ribes porte stammer fra samme århundredes første del (29). Tillige har porten, såfremt dens hjørnekvadere skal ses i sammenhæng med Ribe domkirkes store tårns udsmykning, haft et vist repræsentativt udtryk. Hvordan dens øverste del så ud fra starten, får vi aldrig at vide. Men de bevarede eksempler rummer flere andre muligheder end de sandsynligvis senmiddelalderlige trappegavle. Har man eventuelt ønsket at betone det krigeriske islæt, kan der have været en krenelering foran et tilbagetrukket tag, eventuelt af pyra-

Fig. 18. »Wassertor« i Wismar. a: set fra havnen. b: set inde fra byen. Foto: Kay Zimmermann 1992.

midform, eller gavlene kan have været glatte trekantgavle, f.eks. prydet med udhængskviste af den type, som måske anes på Braun og Hogenbergs prospekt fra 1598 (fig. 5).

Funktion

Under alle omstændigheder har porten skullet markere byen overfor den tilrejsende, som gerne måtte blive

imponeret, uanset om eventuelle forsvarsprægede detaljer var alvorligt ment eller ej. En bymur eller vold i tilknytning til Ribes højmiddelalderlige porte er hverken omtalt eller påvist, og i sig selv må også åen og de to gravede kanaler Stampemøllestrømmen og den nu tilkastede »nye grav« syd for Gravsgade have sikret byen i forening med det i almindelighed ufarbare landskab omkring denne.

Om Sønderport ved vi, at dronning Christines mænd i 1500-årenes første årtier opkrævede told i denne af de varer, der førtes ud af byen, f.eks. ved det store årlige marked på Vor Frues Fødselsdag den 8. september. Der var tale om den såkaldte »småtold«, som lagdes på udførslen af andre varer end okser og heste, og som i forhold til tolden på dem kun var af mindre betydning. Kreaturtolden betaltes imidlertid ikke i porten, men på toldboden inde i byen, hvor dronningens tolder sad (30). Der er ikke omtalt nogen erlægelse af småtold i Nørreport, og regnskaberne omhyggelige detaillering gennem flere år gør det sandsynligt at tro, at der faktisk ikke blev opkrævet en sådan told i Nørreport. Og da der som nævnt er tale om en udførselsafgift, som især var aktuel ved Sønderport, er det vel usandsynligt, om Nørreport har tjent til noget tilsvarende (31). På to af Ussings malerier ses også acciseboden uden for porten (fig. 11-12), men den er et nyere tids fænomen. Heller ikke den bevarede jernhånd, der engang sad ikke på, men uden for Nørreport (fig. 19) som varsko om byens ret, kan tages til indtægt for tilstandene i middelalderen.

Spørgsmålet er, om Nørreport for østenden af Dammen fremfor at markere nogen egentlig bygrænse har skullet vise, hvor »den nye by« tog fat? Ribe var allerede omkring 1300 sine seks århundreder gammel, og selv om forskydningen af dens tyngdepunkt og herunder antagelig også dens handelshavn til Domkirkesiden af åen var i fuld gang før 1200 – sådan som der er argumenteret for andetsteds (32) – så affolkedes nord-siden af åen næppe fuldt ud i middelalderen. Tre sognekirker eksisterede frem til reformationen, og af disse havde Sct. Peder sit sogn både på inder- og ydersiden af Nørreport, idet det omfattede hele Nederdammen. Tilsvarende er den skattemæssige opdeling af Ribe i fjerdingen foretaget på tværs af Nørreport ikke bare

Fig. 19. Ribe Raadhussamling, jernhånden, som engang sad uden for Nørreport. Længde: 23,2 cm. Den antikvariske Samling, ASR 200 × 53. Foto: Ken Hermansen.

med den ændrede opdeling, der blev indført 1567, men også, når det gælder den ældre opdeling (33). Lægges hertil omtalen af de gader og slipper uden for Nørreport, som byen rådede over ifølge dens jordebog fra 1460-erne (34), og som på den tid var blevet øde, bliver det problematisk samtidig at opfatte Nørreport som byens faktiske grænse i juridisk og fiskal henseende. Især hvis de øde gader med Ingrid Nielsen tolkes som rester af den højmiddelalderlige by, men også hvis de, som jeg tror, snarere er levn af en senere ekspansion tilbage over åen (35). Er den antydede tolkning af Nørreports status rigtig, kan den imidlertid ses i sammenhæng med Ingrid Nielsens påpegnings af, at opførelsen af stenporten før 1314 må understrege, at dæmningen fra kort før 1255 i højere grad var tænkt som en vejforbindelse end som udelukkende en mølledæmning (36). Portens placering på et indre, markant skel mellem den gamle og den nye bydel, men inden for en større helhed, fremgår endvidere også af oplysningerne om byfreden og dennes udstrækning. Dens omfang er ikke kendt i detaljer før ved begyndelsen af 1500-årene, men den omfatter på den tid et betydeligt større område end blot Ribe inden for portene. Og allerede i Ribe Stadsret af 1269 er paragraf 1 rettet mod den, som »inden for vor bys markeskel dræber en mand uden grund«, hvilket rummer en angivelse af, at byretten omfattede mere end det bebyggede areal inden for eventuelle porte. At man opererede med indre grænser i forhold til byfredens totale omfatning, kan imidlertid ligge bag samme rets paragraf 43. Den tilkendegiver nemlig, at vidner i »en stor sag, skal have deres bopæl inden for byens befæstning« – men uden at dennes art eller forløb omtales (37). Nørreport og dens kollega Sønderport, samt vel også den dårligt kendte Sct. Miksels port for enden af Hundegade (38), kan ses som udtryk for byen Ribes selvfølelse på linie med, hvad

der synes at gælde domkirkens Borgertårn. Dette omtaler bystyret i 1379 som »vort store tårn ved kirken«, hvori byens ejendele blev opbevaret (39). I samme kilde nævnes også byens nøgler, som en oprørske borgmester havde taget til sig, og hvormed han skaffede sine væbnede mænd ind i byen, men selv om der her vel er ment nøgler til en af byportene, er det ikke i sig selv et vidnesbyrd om andet, end at man låste porten af. Det siger ikke noget om, hvorledes denne opfattedes i forhold til byens afgrænsning. Det er fra det nordtyske langt fra ukendt, at der inde i en by fandtes indre porte eller spærringer på tværs af en hovedindfartsvej til supplerende af den yderste port. Noget sådant var bl.a. også tilfældet i Odense (40).

Den absolut manglende brik i puslespillet om Nørreport i Ribe er den nødvendige udgravning, der kunne belyse portbygningens alder og bygningshistorie yderligere. Den får vi endnu have til gode, men efter alt at dømme er der meget at glæde sig til, hvis der ellers er bevaret lige så meget af Nørreport som af Sønderport, og såfremt de fundne levn kan iagttages i en rimeligt uforstyrret stratigrafisk sammenhæng. Ofte tvinges man til udgravninger uden en tilfredsstillende, forudgående analyse af den foreliggende viden. Denne artikel skal ses som et forsøg på at opridsse nogle relevante problemstillinger vedrørende Nørreports alder og funktion samt dens placering i forhold til andre middelalderlige byporte. Den fremstår herved som et udtryk for byen Ribes selvforståelse. Dermed er der endelig også antydning om den idémæssige baggrund for porten, dens ikonologi så at sige.

Noter

1. Denne artikel er en udvidelse af den primære redegørelse for erhvervelsen af tegningen og dens tilknytning til Ribe, Madsen

- 1991a. Oplysningerne om tegningen m.v. er samlet u. j.nr. ASR 987.
2. Kinch 1869 s. 517.
 3. Villadsen 1974. Hvor intet andet er anført, bygger oplysningerne på denne bog.
 4. Villadsen 1974, s. 13ff. De tre omtalte, citerede og til dels in extenso gengivne breve siges at befinde sig i det Roed-Nyblomska Familiearkivet, Universitetsbiblioteket i Uppsala (jvf. Nyblom 1894 og 1923). Udskrifter af brevene ved afdøde museumsdirektør Erik Zahle ligger til grund for Villadsens fremstilling. Imidlertid har de pågældende breve trods ihærdig eftersøgning ikke kunnet spores i Uppsala. Det fremgår endvidere, at de ikke var til stede ved arkivets indgang i 1945. Heller ikke Det Kongelige Bibliotek har kendskab til dem.
 5. Haar 1945 (jvf. Busk Laursen 1981 s. 278) bygger på oplysninger i et brev fra kaptajn J. F. Møllers barnebarn, frk. Kathrine Mørk-Hansen (Den antikvariske Samlings arkiv, Kaptajn J. F. Møllers efterladte papirer m.v.). Papirerne med tilhørende senere korrespondance er i sin tid overdraget Samlingen af frk. Mørk-Hansen.
 6. Villadsen 1974 s. 38.
 7. Helms 1870 tavle VII.
 8. Villadsen 1974 s. 38. Tilsvarende formodes, s. 30, at Roeds måneskinsbillede af domkirkens ydre (Ribe Kunstmuseum, inv. nr. 491, Bitsch-Larsen, Lasthein & Madsen 1984 s. 44) kan bygge på en tegning af Theophilus Hansen.
 9. Voss 1968 s. 173ff. Roeds sidste italienske arbejde er en tegning fra hjemturen af Palazzo Bargellos gård i Firenze (i Kobberstiksamlingen – et maleri efter tegningen i Statens Museum for Kunst er fra 1842, Voss 1968 s. 171f.). Tegningen er udateret og angiver altså ikke en grænse for, hvornår Roed nåede Danmark.
 10. Villadsen 1974 s. 35 omtaler, at en af tegningerne fra Ribe 1836 fejlagtigt er dateret 1835.
 11. Kinch 1869 s. 517.
 12. Engqvist 1969 s. 76 samt oplysninger i brev af 26. sept. 1991 fra arkitekt, docent H. H. Engqvist, som takkes for sin hjælp.
 13. Engqvist 1966 og 1987, Degn 1987, Madsen 1987 (1), 1987 (2) og 1988 (1) jvf. Søndergaard m.fl. 1986.
 14. Nielsen 1985 s. 78.
 15. Nielsen 1985 s. 80.
 16. Bencard 1979 s. 45ff.
 17. Engqvist 1969, s. 88. Vellew 1987 s. 269ff. m. henv. og illustrationer.
 18. Kinch 1884 s. 118f, jvf. s. 571, hvor Kinch sætter omtalen af en reparation 1594 i forbindelse med oplægning af hårdt tag.
 19. Danmarks Kirker, Ribe amt, bd. 2, s. 274ff.
 20. Nielsen 1985 s. 85.
 21. Kinch 1869 s. 517. Ældre ripensere beretter endnu om, hvordan deres forfædre som børn tog sig i agt, når de lå oven på de høje hølæs, der gennem Nørreport kørtes ind i byen fra engene. Om en storkerede på porten foreligger intet sikkert.
 22. Trap Danmark, Præstø amt, s. 116 (Hans Stiesdal).
 23. Madsen 1988 (2) s. 38ff., fig. 29.
 24. Trost 1959 s. 10, 23, 79f. Gläser 1990 s. 228.
 25. Baier 1976 s. 106.
 26. Baier 1976 s. 106ff., Trost 1959 s. 20ff.
 27. Baier 1976 s. 106, jvf. Merians 2 stik af Rostock fra 1657 (efter tegning fra o. 1625, Abb. 38 og 43. Neubrandenburg, se Trost 1959 s. 36ff. og Schumacher 1976.
 28. Trost 1959 er i så henseende et afskrækkende eksempel.
 29. Bencard 1979 s. 50f.
 30. Kinch 1869 s. 429ff., 642ff., 650ff. Dronning Christines hofholdningsregnskaber 1501-21 er udgivet af Christensen 1904. Poul Enemark 1971 behandler dem indgående, f.eks. s. 72ff.
 31. Poul Enemark 1971 s. 129ff. afviser – til dels i tilslutning til Christensen 1904 – en antagelse hos Kinch (1869 s. 429ff., 652) om, at også kongen havde egne toldere i Ribe og andre byer, som altså skulle have opkrævet told udover, hvad der tilkom dronningen. Kinchs hypotetiske kongelige toldopkræver sad dermed næppe i Nørreport.
 32. Madsen 1991 (2), s. 20ff.
 33. Nielsen 1985 s. 115f.
Degn 1983 s. 16 antager, at den ældste opdeling mellem de østlige og de vestlige fjerdinge fulgte åen, og at den blev foretaget på en tid, hvor der var nogenlunde balance imellem de to bydele på hver side af åen.
 34. Nielsen 1985 s. 89f., 109.
 35. Nielsen 1985 fig. 136, hvor de i jordebogen omtalte gader optræder på det rekonstruerede kort over Ribe ca. 1250-1300. Madsen 1991 (2), s. 18.
 36. Nielsen 1985 s. 80, 158.
 37. Nielsen 1985 s. 99 m. fig. 85.
DGK, II, s. 8, paragraf 1: »Quicumque infra ciuitatis nostre marchiam ...«. Samme, s. 15, paragraf 43: »... infra municionem ciuitatis ...«. Det bør nævnes, at stadsretten fra 1269 og dens efterfølgere ikke rummer paragraffer med direkte hentydning til

- det ofte citerede udtryk »Stadtluft macht frei«, (Henn 1981 s. 181 m. henv.).
38. Nielsen 1985 s. 78, jvf. Madsen 1988 (3).
39. Iagttagelsen skyldes Ingrid Nielsen, 1985 s. 100. Ordlyden er »... nostram magnam turrim ecclesie b. virg. ...« (Rep 3263, 1. aug. 1379).
40. Madsen 1988 (2) s. 43 m. henv. til Rosenbohm 1958.

Litteratur

- Baier, G.: Das Stadtbild als Spiegel der Geschichte. Die grossen Küstenstädte und ihre Baudenkmale, s. 53-136 i Müller (red.) 1976.
- Bencard, M.: Sønderport i Ribe, Mark og Montre 1979, s. 40-55.
- Bitsch-Larsen, H.; Lasthein, K. og Madsen, Per Kr.: Ribe Kunstmuseum, Katalog over de udstillede kunstværker, Ribe 1984.
- Busk Laursen, B.: Den antikvariske Samlings stiftere og støtter, hikuin 7, 1981, s. 275-280.
- Christensen, W. (udg.): Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, udg. for Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog af William Christensen, København 1904.
- Danmarks Kirker, Ribe amt, Nationalmuseet, København 1979ff.
- Degn, O.: Ribe 1500-1950, Denmark, Scandinavian Atlas of Historic Towns, No. 3., Odense 1983.
- Degn, O.: Ejere og beboere i Nederdammen 31 i Ribe og ejendommens baggrund i de sociale forhold 1545-1987, Mark og Montre 1986-87, s. 154-168.
- DGK: Danmarks gamle Købstadlovgivning, II, Nørrejylland, udg. af Erik Kroman, København 1952.
- Enemark, P.: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport, I-II, Århus 1971.
- Engqvist, H. H.: Terpagers Gaard på Mellemdammen, Mark og Montre 1966, s. 7-23.
- Engqvist, H. H.: Bevaringsplan Ribe 1969, Ribe 1969.
- Engqvist, H. H.: Nederdammen 31 i Ribe, Excurs I, Ranker og Excurs II, Stokværksfremspring og gavlkonstruktioner, Mark og Montre 1986-87, s. 169-178 og s. 179-188.
- Gläser, M.: Die Lübecker Burg- und Stadtbefestigung des 12. und 13. Jahrhunderts, Archäologisches Korrespondenzblatt, 20, Heft 2, Mainz 1990, s. 227-234.
- Haar, H.: Jørgen Frederik Møller, En Ribe-Sømand skriver hjem, Ribe Statseminarium, Elevforeningens Aarskrift 1945, s. 5-14.
- Helms, J.: Ribe Domkirke, undersøgt og beskrevet af Jacob Helms. Med XVI lithograferede Tavler og Træsnit i Texten efter Tegninger af Heinr. Hansen, Theophil. Hansen og V. Dahlerup, Kjøbhvn. 1870.
- Henn, V.: »Stadtluft macht frei«? Beobachtungen an westfälischen Quellen des 12. bis 14. Jahrhunderts, Soest, Stadt, Territorium, Reich. Festschrift zum 100jährigen Bestehen des Vereins für Geschichte und Heimatpflege Soest mit Beiträgen zur Stadt-, Landes- und Hansegeschichte (udg. af Gerhard Köhn), Soest 1981, s. 181-213.
- Kinch, J.: Ribe Bys Historie og Beskrivelse fra Reformationen indtil Enevoldsmagtens Indførelse (1536-1660), Odder 1884.
- Madsen, P. Kr.: Et middelalderhus på Nederdammen i Ribe, Mark og Montre 1986-87 (1), s. 126-153.
- Madsen, P. Kr.: Senmiddelalderligt bindingsværk i Ribe, META 1987, nr. 1-2 (2), s. 81-93.
- Madsen, P. Kr.: Dendrokronologiske undersøgelser av Ribe-huse – resultater och teknik, Dendrokronologi och medeltida kyrkor, Symposium i Lund 11-13 april 1988 (Lund Studies in Medieval Archaeology 6), Stockholm 1988 (1), s. 51-61.
- Madsen, P. Kr.: Byen nord for åen. Befæstning og møller, s. 34-47 i Anemette S. Christensen og Per Kr. Madsen: Middelalderbyen Odense, Århus 1988 (2).
- Madsen, P. Kr.: En udkant af middelalderbyen Ribe, Mark og Montre 1988 (3), s. 61-64.
- Madsen, P. Kr.: Theophilus Hansens tegning fra 1836 af Nørreport i Ribe, Mark og Montre 1991 (1), s. 52-57.
- Madsen, P. Kr.: Handelskeramik fra middelalderens Grønnegade, By, marsk og geest 2, Årsberetning 1989, Den antikvariske Samling i Ribe 1991 (2), s. 3-33.
- Müller, H. (red.): Denkmale in Mecklenburg. Ihre Erhaltung und Pflege in den Bezirken Rostock, Schwerin und Neubrandenburg, Weimar 1976.
- Nyblom, H.: Danska Konstnärer från 30-talet, Minnen och intryck, Ord och bild 1894, s. 481-495.
- Nyblom, H.: Livsminder fra Danmark 1843-1864, København 1923.
- Schumacher, P.: De Stadtbefestigung von Neubrandenburg. Ihre städtebauliche Bedeutung und denkmalpflegerische Erhaltung, i Müller (red.) 1976, s. 228-242.
- Rep: Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelser over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte, 1. Rk. udg. v. Kr. Erslev, 2. Rk. udg. v. W. Christensen, København 1894-1939.

- Rosenbohm, R.: Die Strassensperren in den niederdeutschen Städten, Lüneburger Blätter, Hf. 9, 1958, s. 21-37.
- Søndergaard, S. M.; Madsen, P. Kr.; Engqvist, H. H. og Degn O.: Grønnegade 12 i Ribe. Et gavlhus fra 1500-årene og dets historie, Ribe 1986.
- Trap Danmark, 5. udg., København 1958ff.
- Trost, H.: Norddeutsche Stadttore zwischen Elbe und Oder (Schriften zur Kunstgeschichte, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Bd. 5), Berlin 1959.
- Vellev, J.: Gyldenstjernerne gård i Viborg. Om det såkaldte »Buldolfs« undersøgelse og nedbrydning, hikuin 13, 1987, s. 225-278.
- Villadsen, V.: Ribe Domkirke, Et motiv i dansk guldalderkunst, Ribe 1974.
- Villadsen, V.: Studien über den byzantinischen Einfluss auf die europäische Architektur des 19. Jahrhunderts, Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art, 1978, s. 43-77.
- Villadsen, V.: En ung Arkitekts Rejsedagbog, Blade af Theophilus Hansens rejsedagbog 1838, Architectura, Arkitekturhistorisk Årsskrift, 1, 1979, s. 88-108.
- Voss, K.: Guldalderens Malerkunst, Dansk Arkitekturhistorisk 1800-1850, København 1968.